

९४  
१८

‘अथ’

१४  
१४

अन्यनाम:-

“प्रश्नोपनिषत्” Prashnopanishad

कर्तृनाम:-

० ० ०

विषय:-

वैदिकसाहित्य (वेदान्त)

176



रसादिहोहवैप्राणो रयिरेव चंद्रमारयिर्गएत सर्वयन्मूर्तवामूर्तव  
 तस्मान्मूर्तिरेवरयिरथादिसुद्रयनयत्प्राचीदिशंप्रविक्रान्तिन  
 प्राच्यानप्राणान् रस्मिणुसनिधेतयदक्षिणायप्रतीचायदुहाचीं  
 यदधोयदूर्ध्वयदंतरादिशोयसर्वप्रकाशयति तेन सर्वान् प्राणान् र  
 स्मिणुसनिधेते स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणो निरुदयते तदेतद्  
 चायुक्ते विश्वरूपं ह रिणं जाते नरसंपरायणं ज्यातिरेकं तपंतं ॥ स  
 ह सरस्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयसेषसूर्यः संवत्सरो  
 वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च तद्येह वै तदिष्टा पूर्तं कृतं  
 मितुपासते ते चांद्रमसमेव लोकं मज्जि जयंते ते एव पुनरावर्तंते तस्मा

राम  
 ५

राम  
 ५

देतः कृषयः प्रजाकामादक्षिणं प्रतिपद्यंत एष ह वै रयिर्यः पितृयाणो  
 ऽद्यान्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यायामानमन्विष्यादिसम  
 निजयंते एद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमनयमेतत्सरायणमेतस्मा  
 न पुनरावर्तंते रसेष निरोधस्तदेव श्लोकः ॥ पंचपादं पितरं द्वाद  
 शाकृतिदिव आहुः परं अथे पुरीषिणं अथे मे अन्य उपरे विचक्ष  
 णं सप्तचक्रेषु आहु रर्थितमिति मासो वै प्रजापतिस्तस्य च कृष्ण  
 स एवरयिः शुक्रः प्राणस्तस्मादेतः कृषयः शुक्र इष्टं कुर्वती तद्  
 तरस्मिन् न होरा नो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेवरयिः  
 प्राणं नाएते प्रस्कंदंति ये दिवारसासयुज्यंते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्



शौरसासंयुज्यते अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तदेतस्मादिमाः प्रजाः  
 प्रजायंत इति तद्येह वै तत्प्रजापतिं च तं चरति ते मिथुनमुसादयं ते  
 तेषामेवैष ब्रह्म लोको येषां तपो ब्रह्म च यत्तेषु संप्रतिष्ठितं तेषां  
 मसौ विरजो ब्रह्म लोको नयेषु जिह्ममनं तं न माया चेति ॥१॥ अ  
 थ हे नं नार्ग वा वै दर्शिः प्रपेक्ष न गवन् कस्येव देवाः प्रजा विधारयं  
 ते कतर एतत्प्रकाशयंते कः पुनरेषावेरिष्ट इति तस्मै सहोवाचा  
 काशो ह वा एष देवो वायु रगिरापः पृथिवी वाऽननश्च श्रोत्रं  
 च ते प्रकाश्या असि वदंति । वयमेतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामस्ता  
 न्वरिष्टः प्राण उवाच मामोह मा पद्यथा ह मे वै तसंच धामानं  
 प्रविज्येत द्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति ते ॥ अद्धानाव

२११

॥२॥

अथ "प्रश्नोपनिषत्" ।

१८

श्रीगणाधिपतये नमः ॐ ॥ सुके शावकार द्वाजः शैव्यश्च सप्तकम्  
 सौर्यायणी च गार्ग्यः को सत्यश्चाथ ता यनो नार्गो वै दर्शिकं  
 धिक् सायनस्तो हैते ब्रह्मपरा ब्रह्म निष्ठाः परं ब्रह्मानेवमाणा एष ह  
 वै तसंर्व विक्ष्यतीति ते ह समिष्टाण्यो न गवंतं पिप्यता दमुपसनास्ता  
 न्दहसन् क्रुषिरुवाच न्य एव तपसा ब्रह्म चर्येण श्रद्धया संवहसं संवहस्य  
 अथ या कामं प्रश्नान् पृच्छम यदि विस्तार्याम सर्वहो वक्ष्याम इत्यथ क  
 बंधी का सायन उपेसप प्रश्न न गवन् क्रुतो ह वा रमाः प्रजाः प्रजायंत  
 इति तस्मै सहोवाच प्रजा कामो वै प्रजापतिः सतपो तव्यत सतपसा प्या  
 समिथुनमुसादयं ते इति च प्राणं वेत्ततो मे बहुधाः प्रजाः कुरिष्यत

१५/१८



द्रोसिर्परिरक्षिताहमंतर्दिष्टोचरसि सूर्यसंज्योतिषांपतिः  
यपाहमनिवर्षस्यधेनविष्यंतीति ब्राह्मसं प्राणो कर्षिर्ता  
विश्वस्य सप्ततिः वयमाद्यस्य दातारः पिताहं मातर्दिश्वनोया  
तेतनूर्वाचिप्रतिष्ठितायाश्रोत्रेयाचचक्षुषिवाचमनसिसं  
ततां त्रीणां तां कुरुमोऽक्रमीः प्राणस्येदं वशो सर्वं त्रिदिवं प्र  
तिष्ठितं मातेव पुत्रान् रक्षस्व श्रीश्रेष्ठं प्रसांच विधेहि न इ  
ति द्वितीयप्रश्नः ॥२॥ अथ हेनं कौसल्याभ्यलायनः पप्र  
च नगवन् कुत एष प्राणो जायते कथं यासुस्मिंश्चरीर  
मा

३॥

॥३॥

त२

आत्मानं वा प्रविज्य कथं प्रातिष्ठते केनोऽक्रमते कथं बाह्यमनिध  
ते कथमध्यात्ममिति संस्मै स होवाचातिप्रश्नान् पृष्ट्वा सिब्रह्मिणे  
सीतितस्मात्तेहं ब्रवीत्यात्मन एष प्राणो जायते यथेषा पुरुषेष्ट  
येतस्मिन्नेतदा ततं मनो हृतेनायासुस्मिंश्चरीर्यथासंम्राडे वा  
पि कृता न्वि नियुक्त एतान् ग्रामानेतान् ग्रामानधि तिष्ठस्व ये  
वमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथगे पृथगवसन्निधत्ते पायूपस्थे  
पानं चक्षुश्रोत्रे मुखे नासिकायां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु  
समान एष ह्येतद्भुतमन्नसंमन्नय तितस्मादेताः सप्तार्चिर्नवंति  
हृदि ह्येष आत्मा त्रैकं शतं नाडिनां तासां शतं शतमेकैकस्य द्वा



सप्ततिर्द्विसप्ततिप्रतिशाखा नाडो सहस्राण्या सुव्यानश्चरस्यैक  
 योर्ध्व उदानः पुण्यनपुण्यलोकं तयति पावेन पापमुना न्यामेव  
 मनुष्यलोकमादिशो ह वै बाह्यः प्राण उदयस्य ह्येनं चाक्षुषं प्रा  
 णमनुगृह्णानः पृथिव्या यो देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्या  
 तरायदाकाशः स समानो वायुर्व्यानस्तेजो ह वाव उदानस्तस्मा  
 दुपशान्ततेजाः पुनर्नवमिंदियैर्मनसि संपद्यमानैर्ध्वजिते स्ते  
 नेष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथा संक  
 ल्पितं लोकं नयति य एवं विद्वान्प्राणं वेदन हास्य प्रजाहीयते  
 ॥ मृतो न वतित देवश्लोकः उत्पत्तिमायति स्थानं विजु हं चैव ॥

रूढः सोऽग्निमाना दुर्ध्वमुक्रमत इव तस्मिन्नुक्ता मस्येते सर्व एवाक्रा  
 मंते तस्मिन् प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रतिष्ठेते तद्यथा मक्षिकामधुकरा  
 जानमुक्रोमंतं सर्वा एव प्रातिष्ठेते एव वा इमं नश्च श्रोत्रं च ते प्रीताः प्रा  
 णं स्तुन्यं ये षोऽग्निस्तपयेष सुय एष पतन्त्यो मद्यवानेष वायुरेष पृ  
 थिवीरुपि देवः सदसश्चामृतं च यत । अरा इव इयना नो प्राणे सर्वं  
 प्रतिष्ठितं क्रुचो यतूँषिसामानियतः क्षत्रं ब्रह्म च प्रजापतिश्च  
 रसि गतेऽहमेव जायसे तु न्यं प्राप्स प्रजास्विमा बलिहुरंतियः प्राणेः  
 प्रतितिष्ठेति देवनामसि वह्नितमः पितृणां प्रथमा स्वधा ऋषी  
 णां चरितं सप्तमथर्नागिरसामसि इंद्रः स्तु प्रणतेजसार

कामंते तस्मिन् प्रतिष्ठमाने  
 सर्वा ए



गतिगार्हपत्यो हवा एषो वानो व्यानो वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्या प्रणीय  
 तेषां यदीह हवनीयः प्राणो यदुद्ग्रासनिश्वासावेताहुति समन्  
 यतिससमानो मनो हवा न यजमान इष्ट फलमेवोदानः स एनं यजामा  
 नं महर्षिगमय सत्रैष देवः स्वप्ने महो यमान मनुजवति यदृष्टं द  
 ष्टमनुपश्यति श्रुतं मे ते नार्थ मनु श्रुणोति देशदिगंतरे श्रुतं सनु  
 श्रुतं पुनः पुनः प्रसनुजवति दृष्टं चा दृष्टं च श्रुतं चा श्रुतं चानुश्रुतं  
 चानुश्रुतं च स आस आस सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति स यदा ते ज  
 सा निश्रुतो न वसु त्रैष देवः स्वप्ना न पश्यत्यथ तदैतस्मिं घृती  
 र एतस्सुखं नवति स यथा सोम्यवयां सिवा सो नृक्षं संप्रतिष्ठे ॥१॥

तएव ह वै तसर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते पृथिवी च पृथिवी मात्रा  
 चापश्चापो मात्रा च तेजश्च तेजो मात्रा च वायुश्च वायु मात्रा च  
 काशश्चाकाश मात्रा च चक्षुश्च दृष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं  
 च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च तक्क स्पर्शयितव्यं च वाक्क वक्क  
 व्यं च हस्तौ च दातव्यं चोपस्थश्चानंदयितव्यं च पायुश्च विसर्ज  
 यितव्यं च पादौ च गंतव्यं च मनश्च मंतव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं च  
 हं कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्रा  
 णश्च विधियितव्यं चैष हि द्रष्टा स्पर्ष्टा श्रोता घ्राता रसयि  
 ता मंता बोद्धा कर्ता विस्ताना मा पुरुषः स यो ह वै तदवाय

सपरिअक्षरं असनि संप्रतिष्ठते  
 परमेवाक्षरं प्रविबदाते



मन्त्रादीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयेते यस्तु सोम्य स सर्वतः सर्वे न  
वतिते देवश्लोकः ॥ विस्तानामासह देवैश्च सर्वैः प्राणा चूतानि संप्र  
तिष्ठंति यत्र ॥ तदक्षरं वेदयेते यस्तु सोम्य स सर्वतः सर्वमेवा वि  
वेक्षोति ॥ चतुर्थः प्रश्नः ॥ १॥ अथ हैनं श्रोत्रोऽप्यः सप्तकामः प  
प्रक्षस्यो ह वै तद्गवन्मनुष्येषु प्रायणां तमो कार्म मिध्यायीत  
कृतमं वा वसते न तं कं जयतीति तस्मै सहो वा चैतद्देसप्तकामपरं  
चापरं च ब्रह्म यदो कार्मस्मादिद्वाने ते नैवायतने नैकतरम  
न्येति सयद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तुण्मेव  
जागृतमभि संपद्यते तस्मै चो मनुष्यलोकमुपनयंते सतः ॥ ६ ॥

पंचधा ॥ अध्यामं चैव प्राणस्य विस्तारामृतमश्रुते विस्तारामृत  
मश्रुत इति ॥ तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ अथ हैनं सौर्याय  
त्तिगार्ग्यः पप्रक्ष गवन्नेतस्मिन्पुरुषे का नि स्वपंति कान्यास्मिं जागृ  
तिकतर एष देवस्वप्राणपश्यति कस्येतत्सुखं नवति कस्मिन्नु सर्वे संप्र  
तिष्ठिता नवंतीति तस्मै सहो वा च यथा गार्ग्य मराचयो कस्यास्तंगच्छतः  
सर्वापि तस्मिंस्तेजो मंडल एकी नवंति ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरंत्येवं  
ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकी नवति ते न तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न प  
श्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाजिबद्धते नादते नानंदयते न  
विस्मजते नैवायते स्वपिती सा च क्षते प्राण्य गत एवैतस्मिन्पुरुषे जा



जि

क्रियासुबाह्यान्यंतरमध्यमासुसम्यक्प्रयुक्तासुनकंपतेत  
 निरेतंयजुर्निरितरिंससामनिर्यतकवयोवेदयतेतमोंकारे  
 पोवायतनेनान्वेतिविद्वान्यष्टातमजरममृतमनयंपरंपराय  
 णंचेति॥ ॥पंचमःप्रश्नः॥ ॥अथहेनंसुकेशाजारद्वा  
 जःपप्रयुजगवनरुहिरप्यनाजःकोसल्योराजपुत्रोमाम्  
 पेसतंप्रश्नमपृष्टतषोडशकलंनारद्वाजपुरुषंवेष्टतमहंकुमारं  
 मब्रुवननाहंमिमंवेदयद्यहमिममवेदिष्यकथंतेनावक्ष्य  
 मितिसमूलोवाएषपरिभुष्यतियोनृतमजिवदतितस्मा  
 न्नाहम्यनृतंवक्तुंसत्॥ ॥छां॥थमारुह्यप्रवजातंलापृष्टा

मिकासौपुरुषइतितस्मैसहोवाचैहैवांतःशरीरेसोम्यसपुरुषोयस्मिंनेताःषोडशकलाः  
 प्रभवतीतिसइक्षाचक्रेकस्मिन्वहमुक्तांतउक्तांतोवाभविष्यामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठिते  
 प्रतिष्ठास्यामितिसप्राणमसृजतप्राणाष्टकांस्ववायुज्योतिरापःपृथिवीद्वियंमनोन्तमन्ता  
 द्दीर्यतपोमंत्राःकर्मलोकालोकेषुचनामचमयथेमानद्यःस्यंदमानाःसमुद्रायणाःसमुद्रं  
 प्राप्यास्तंगच्छंतिभिद्येतेतासांनामरूपेसमुद्रइत्येवंप्रोच्यतएवमेवास्यपरिदृष्टुरिमाःषो  
 डशकलाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तंगच्छंतिभिद्येतेथासांनामरूपेपुरुषइत्येवंप्रो  
 च्यतेसएषोऽकलोमृतोमृतो नवतितदेषःश्लोकःअरावस्थनानो  
 कलोयस्मिन्प्रतिष्ठिताःतंवेद्यंपुरुषंवेदयथामावोमृत्युःपरिव्य  
 थाइतितानूहावाचैतावदैवाहमेतत्परब्रह्मवेदनातःपरमेस्तीतितेत  
 मर्चयतस्तुहिनःपितायोस्माकमविद्यायाःपरंपारंताइयसीतिनमः



परमऋषिभ्योनमः परमऋषिभ्यः इत्युपनिषत् ॥ ६॥ ॥ इति प्र  
 ओपनिषत् समाप्ता ॥ सत् ब्रह्मा प्रणयस्तु ॥ ६॥ ॥ भुञ्जात्पास  
 ते पुरुषं ये ह्यकामास्तु क्रमेण देति वंति धीराः ॥ कामान्यः कामय  
 ते मन्यमानः सकाम निर्जायते तत्र तत्र ॥ पर्याप्तिकामस्य कृता मनस्वि  
 हे वसवे प्रविष्टीयंति कामाः ॥ नाथा मा मा प्रवचनेन तन्न्योन मे धया  
 न बहुना ऋतेनाय मे वैष कृणुते तेन तन्न्यस्तस्यैष आत्मा विवृणु  
 ते तन्नस्त्वा नाय मा मा बलहीनेन तन्न्योन च प्रमादात्तपसो वाथ  
 तिगात् एतैरुपाये र्यत ते यस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म धाम संप्रा  
 प्येन मृणयोस्तान तृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ॥ ६॥ ॥ ॥ ॥

इति "प्रश्नोपनिषत्" समाप्ता (मूल)

त्रतपसा ब्रह्म चर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवसथ य  
 दिदिमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽतमं क्षयं जुर्जिरुनीयते सोम  
 लोकं स सोमलोके विवृतिमनुभूय पुनरावर्तते यः पुनरेतं वि  
 मात्रेणोमिषेते नैवाक्षरेण रं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि स  
 र्ये संपन्नो यथा वादो दस्त चाविनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्म  
 नाविनिर्मुक्तः स सामं निरुनियते ब्रह्म लोकं स एतस्माज्जीव  
 यनासुरासुरं पुरुषमीक्षते तदेतोऽसौ को न वतः तिस्रो माना  
 मसुमसः प्रयुक्ता अन्नोऽन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः